

DE WERKSCHOLEN EN DE LEERWERKHUIZEN

door

Mark D'HOKER

Assistent K.U.L., afdeling Historische Pedagogiek

De vele werkscholen en leerwerkhuizen die in de jaren veertig tot stand kwamen, waren een direct gevolg van de economische en sociale crisis die na 1830 vooral de provincies Oost- en West-Vlaanderen teisterde. Meer dan driehonderdduizend handspinsters en -wevers waren direct getroffen door het verval van de linnennijverheid. Ze werden werkloos, of waren verplicht te werken tegen hongerlonen. De crisis kende een hoogtepunt in de jaren 1845-1847, toen mislukkingen van aardappel- en graanteelten de voedingsprijzen de hoogte in duwden. Voor velen bleef alleen het bedelen of de landloperij over. Private en openbare liefdadigheid verleende veel hulp, maar stond machteloos tegenover een dergelijke omvang van structureel pauperisme.

1. TOT ca. 1860

Werkscholen

Onder druk van de economische en sociale crisis, en in het bijzonder om het groeiende pauperisme tegen te gaan, werden tijdens de jaren veertig talrijke werkscholen geopend : instellingen waar kinderen enig elementair onderwijs ontvingen en vooral manueel werk verrichtten, zoals spinnen, weven, breien, naaien, kantwerken, borduren en dgl. Vandaar de specifieke benamingen waaronder de werkscholen voorkwamen : spinschool, naaischool, kantschool, kantwerkschool, bloemschool, borduurschool e.a.

In 1840 telde België enkele tientallen werkscholen en tien jaar later 740. Het aantal nam in de jaren vijftig nog toe : tot 1857, toen 930 werkscholen functioneerden met in totaal meer dan 43.000 leerlingen.

TABEL 1 :

AANTAL WERKSCHOLEN EN LEERLINGEN VAN
1846 TOT 1860 (1)

jaar	erkende	aantal scholen vrije	totaal	aantal leerlingen
1846	328	416	744	44.898
1848	310	394	704	37.972
1850	?	?	740	39.543
1857	?	?	930	43.461
1860	?	?	714	36.071

Zoals uit de volgende tabel blijkt, situeerde meer dan de helft van het aantal werkscholen zich in Oost-Vlaanderen. Deze provincie telde in het midden van de 19de eeuw één werkschool per twee lagere scholen (2).

(1) E. DUCPETIAUX, *Institutions de bienfaisance de la Belgique. Résumé statistique*, Brussel, 1852, p. 11; [A. VISSCHERS e.a.], *Rapport sur l'organisation de l'enseignement industriel, adressé à M. le Ministre de l'Intérieur par la Commission nommée par arrêté royal du 14 décembre 1851*, Brussel, 1852, p. 207; J. SAUVEUR, *Statistique générale de l'instruction publique en Belgique*, Brussel, 1880, p. CV.

(2) Oost-Vlaanderen telde in 1851 745 lagere scholen (gemeentelijke, aangenomen, private, pensionaten). Cfr. *Exposé de la situation de la province de Flandre-Orientale*, 1852, p. 172.

TABEL 2 :

SPREIDING VAN DE WERKSCHOLEN PER PROVINCIE
IN 1850 (3)

Provincie	aantal werksholen	%
Oost-Vlaanderen	385	52
West-Vlaanderen	230	31
Antwerpen	80	11
Henegouwen	25	3,5
Brabant	20	2,5
Rijk	740	

De helft van de in 1850 bestaande werksholen was tot stand gekomen op initiatief van particulieren zoals winkeliers, handelaars en industriëlen. Daarnaast was 33% opgericht door religieuzen, waarvan 10% door priesters en 23% door zusterscongregaties. De overige waren georganiseerd door weldadigheidsbureaus, gemeentebesturen en gemeentelijke onderwijzers.

TABEL 3 :

INITIATIEFNEMERS VAN DE IN 1850
FUNCTIONERENDE WERKSCHOLEN (4)

Initiatiefnemers	Oost-Vlaanderen		Rijk	
	aantal	%	aantal	%
particulieren	234	61	367	50
kloosters	65	16	167	23
priesters	53	14	77	10
gemeentelijke onderwijzers	7	2	30	4
weldadigheidsbureaus en lokale overheden			37	5
niet gekend	26	7	62	8
totaal	385		740	

(3) [A. VISSCHERS e.a.], o.c., p. 207.

(4) *Exposé de la situation du Royaume (période décennale de 1841-1850)*, Brussel, 1852, p. 300 en 302.

De werkscholen opgericht door gemeentebesturen en -onderwijzers, door priesters en kloosters, waren meestal erkend door het Rijk. Dit hield in dat ze rijkssubsidies genoten die de organieke wet op het lager onderwijs van 1842 voor werkscholen voorzag (5). Het verlenen van subsidies gaf de regering het recht op inspectie. Bij de erkende werkscholen — in 1848 44% (6) — was het schoolkarakter, uiterlijk althans, nog merkbaar. Meestal was de werkschool gehecht aan een gewone lagere school, of het betrof een vroegere lagere school die tot werkschool was omgevormd. De niet-erkende of totaal vrije werkscholen — meer dan de helft van het totale aantal — lieten meestal te wensen over. De kinderen waren ondergebracht — of beter nog : opeengepakt — in een kelder, op een zolder, in een atelier of een andere ruimte, die wat betreft verwarming, verluchting, verlichting en hygiënische omstandigheden in het algemeen zelfs niet aan de meest elementaire eisen voldeden.

Wat de "opleiding" in de werkschool betreft, was er weinig of geen verschil tussen de erkende en de totaal vrije instellingen. In nagenoeg alle werkscholen brachten de kinderen de hele dag door met manuele arbeid, van 's morgens tot 's avonds, 10, 12 soms 14 uren per dag, net zoals de kinderen die in de fabriek werkten (7). Aanvankelijk — tijdens de jaren dertig en in het begin van de jaren veertig — was de aard van de arbeid nog vrij verscheiden, maar geleidelijk schakelden bestaande en nieuwe werkscholen over op kantwerk, zodanig dat in 1850 75% van alle werkscholen kantscholen waren en dat in nog eens 22% van het overige kwart gedeeltelijk aan kantwerk werd gedaan (8). Kantwerk bleek het best aangepast aan het karakter van de werkschool en — wellicht de hoofdreden — het rendeerde ook het meest.

Voor de gepresteerde arbeid ontvingen de leerlingen een vergoeding. Hoe gering dat loon ook was, het droeg alleszins bij tot het verminderen van de grauwe nood in de behoeftige gezinnen. Het was zelfs niet uitzonderlijk dat twee of drie kinderen uit één gezin die de werkschool bezochten, het hoofdinkomen in het gezin aanbrachten; zoals een Westvlaams stadsbestuur in 1842 verklaarde : "dat menige

(5) Art. 25 van de wet op het lager onderwijs van 23 september 1842 voorzag in de toekenning van rijkstoelagen aan werkscholen : *Moniteur belge*, XII, 267, 24 sept. 1842, z.blz.

(6) Cfr. *supra*, tabel 1.

(7) Cfr. *Exposé... 1841-1850*, p. 298.

(8) *Id.*, p. 302.

arme ouders, om zoo te zeggen, in plaats van het onderhoud hunner kinders te voorzien, het in tegendeel de kinders zijn geweest die tot het onderhoud der ouders merkelijk hebben bijgedragen" (9).

In meer dan de helft van de werkscholen — in 1850 in 65% — stond, naast de handenarbeid, ook theoretisch elementair onderwijs op het programma : godsdienst, lezen, schrijven en rekenen (10). In de praktijk echter werd hoofdzakelijk, zomet uitsluitend, een religieuze en morele opvoeding verstrekt, onder de vorm van godsdienstige oefeningen, catechismus- en ander onderricht in de christelijke lering op het einde van de schooldag en het zingen van godsdienstige liederen gedurende de arbeid. De verwaarlozing van het theoretische onderricht werd van overheidswege betreurd, maar in de heersende crisistijd onvermijdelijk geacht. Men verschool zich ook achter de druk van de ouders op de schooloverheid om de kinderen zo lang en zoveel mogelijk te doen produceren ter wille van het loon. Openbare en katholieke werkscholen vreesden leerlingen te verliezen aan de private leke-scholen indien ze de arbeidstijd zouden inkrimpen ten voordele van het onderwijs. Het is dan ook niet verwonderlijk dat vele kinderen totaal ongeletterd de werkschool verlieten (11).

Leerwerkhuizen

De crisis die na 1830 uitbrak, trachtte men te overwinnen door (nog) goedkoper te produceren en door de afgewerkte produkten via douanemaatregelen te beschermen. Dat door een dergelijke politiek de toestand alleen maar slechter werd, zagen slechts weinigen in. Zo-

(9) J. DEGUFFROY, "De Tieltse arme leer- en werkscholen en het lager onderwijs in het midden van de 19e eeuw (1840-1850)", *Standen en Landen*, XLIV, 1968, p. 265.

(10) [A. VISSCHERS e.a.], *o.c.*, p. 207. In de overige werd helemaal geen theoretisch onderwijs gegeven.

(11) Uit een recent onderzoek naar de intellectuele ontwikkeling van de Tieltse kantwerksters die in de periode 1831-1850 schoolgerechtigd waren, blijkt dat 80% (1831-1840) en 77% (1841-1850) volledig analfabeet was. Cfr. J. DEGUFFROY, *o.c.*, p. 261-262.

als zijn voorganger B.Th. de Theux (12) wou minister van Binnenlandse Zaken Ch. Rogier (13), die in 1847 aantrad, meer fundamentele hervormingen doorvoeren. Hij botste echter op het conservatisme van de Vlaamse opinie, dat hem verplichtte tot het voeren van een minder radikale en voorzichtige vernieuwingspolitiek.

Rogier zette de politiek van werkverschaffing voort, maar drong er anderzijds bij de Vlaamse industriëlen op aan, meer afwisseling te brengen in het vervaardigen van linnen, enige vernieuwing in te voeren in de traditionele technieken en nieuwe artikelen op de markt te brengen. Daartoe propageerde Rogier de oprichting van leerwerkhuisen, waar traditioneel werkende arbeiders gedurende een beperkte tijd nieuwe produktietechnieken zouden leren, met verbeterde werktuigen omgaan, of herschoold zouden worden tot verwante of nieuwe beroepen. Verwacht werd, dat de arbeiders na het verlaten van het leerwerkhuus de nieuwe procédés en technieken verder zouden verspreiden in hun vroegere werkkring.

Hoewel leerwerkhuisen voordien reeds bestonden (14), gaf het koninklijk besluit van 26 januari 1847, dat de organisatie en subsidiëring ervan regelde, het sein tot de oprichting van enkele tientallen nieuwe (15). In 1851 functioneerden er 78, als volgt over de provincies verspreid : Oost-Vlaanderen 28, West-Vlaanderen 42, Henegouwen 4, Brabant 3 en Antwerpen 1 (16).

(12) Sint-Truiden, 25 febr. 1794-Heusden, 21 aug. 1874. Katholiek staatsman. Lid van het Nationaal Congres 1830-1831, volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Hasselt 1831-1874. Minister van Binnenlandse Zaken in 1831-1832, in 1834-1840 (tevens kabinetshoofd) en in 1846-1847; minister zonder portefeuille van 1871 tot zijn overlijden.

(13) Saint-Quentin, 17 aug. 1800-Sint-Joost-ten-Node, 27 mei 1885. Liberaal staatsman. Lid van het Voorlopig Bewind, zetelde in het Nationaal Congres en was van 1831 tot zijn overlijden volksvertegenwoordiger. Gouverneur van de provincie Antwerpen 1831-1832 en 1834-1840, minister van Binnenlandse Zaken 1832-1834 en van Openbare Werken 1840-1841; kabinetshoofd 1847-1852 en 1857-1867, eerst als minister van Binnenlandse Zaken en sedert 1861 als minister van Buitenlandse Zaken.

(14) O.a. te Gent, Roeselare en Aat. Cfr. *Rapport sur l'enseignement industriel, présenté aux Chambres législatives le 2 avril 1867, par M. le Ministre de l'Intérieur. Années scolaires 1861-1862...1865-1866*, Brussel, 1867, p. 131.

(15) Arrêté royal relatif à l'organisation d'ateliers d'apprentissage, à la distribution de métiers et d'ustensiles, et aux attributions des comités industriels, *Le Moniteur belge*, XVII, 28, 28 jan. 1847, p. 282-286.

(16) [A. VISSCHERS e.a.], o.c., p. 208-209.

Inzake statuut en organisatie verschilden de Oostvlaamse leerwerkhuizen van de Westvlaamse. In de meeste Westvlaamse leerwerkhuizen hield het bestuurscomité, waarin lokale notabelen zetelden, zich zelf bezig met de exploitatie en de commerciële aangelegenheden van de onderneming. In andere ateliers liet het de zorg voor de aankoop van de grondstoffen en voor de verkoop van de afgewerkte produkten over aan de arbeiders en stelde hun een lokaal en de uitrusting ter beschikking. Beide exploitatiemethoden werden geleidelijk vervangen door deze waarbij het bestuurscomité contracten af sloot met één of meerdere industriëlen, die het materiaal leverden en de afgewerkte produkten tegen een vaste prijs aankochten. In de meeste Oostvlaamse — en in de Henegouwse — ateliers daarentegen stonden de industriëlen zelf aan het hoofd van de leerwerkhuizen en werkten de leerjongens-arbeiders in hun dienst. Het verlenen van subsidies gaf de regering het recht van toezicht over de correcte uitvoering van de contractueel vastgelegde produktie- en arbeidsvoorwaarden (17). De verschillende wijze van organisatie verklaart wellicht het feit dat de meeste Westvlaamse leerwerkhuizen zich hielden aan de produktie van linnen, zij het met verbeterde werktuigen, terwijl de Oostvlaamse ateliers in meerderheid andere (textiel)produkten vervaardigden. Waarschijnlijk was dat ook de reden waarom de regering in de jaren vijftig de voorkeur gaf aan het Oostvlaamse type (18).

Wanneer men de leerwerkhuizen vergelijkt met de werkscholen, komen enkele uiterlijke verschillen naar voren. De werkscholen waren bestemd voor meisjes uit de laagste inkomensklasse, die door hun arbeid in de werkschool — in de meeste gevallen was dat kantwerk — een klein loon verdienden en daarmee de financiële gezinslast hielpen verlichten. De meisjes bezochten gedurende vele jaren de werkschool : vanaf de leeftijd van 6-7 jaar tot de leeftijd van 15-17 jaar en ouder, vaak tot hun huwelijk (19). De leerwerkhuizen werden eerder bezocht door mannen, volwassenen en ook jongeren, meestal huisarbeiders. Dezen verbleven gedurende een korte periode in het leerwerkhuis, in principe 4 à 6 maanden, en ze leerden er, al werkend, nieuwe en verbeterde weeftechnieken. De lonen die de leer-

(17) *Rapport sur l'enseignement industriel... Années scolaires 1861-1862... 1865-1866*, p. 135-138. De inspectie over de leerwerkhuizen werd bij ministerieel besluit van 13 maart 1849 ingesteld : *Ateliers d'apprentissage et de perfectionnement*, *Le Moniteur belge*, XIX, 73, 14 maart 1849, p. 650.

(18) [A. VISSCHERS e.a.], *o.c.*, p. 209.

(19) Ongehuwde vrouwen bleven niet zelden heel hun leven de werkschool bezoeken.

werkhuzen uitbetaalden, waren verhoudingsgewijs veel hoger dan die in de werkscholen.

Wat de concrete werking en de praktische resultaten betreft, kunnen de werkscholen en de meeste leerwerkhuzen bezwaarlijk als onderwijsinstellingen worden beschouwd. Het theoretische onderwijs werd er totaal verwaarloosd en van een systematische praktische opleiding was nauwelijks sprake. De praktijkopleiding in de werkscholen bestond in feite uit het inoefenen van een bepaalde reeks handelingen. De meisjes leerden slechts één soort kantwerk, of een onderdeel ervan. Een initiatie in het tekenen of enige andere vorm van esthetische vorming die voor een luxeproduct zoals kant noodzakelijk is, waren onbestaande. De vernieuwingen die een aantal leerwerkhuzen in het weven van linnen invoerden, betroffen het leren hantieren van de snelspoel en sommige technische verbeteringen aan de weefstoel. Ze betekenden inderdaad een verbetering ten opzichte van de traditionele methoden, maar ze hadden anderzijds tot resultaat dat de overproductie in de linnensector nog toenam. De leerwerkhuzen waar andere textielproducten dan linnen werden vervaardigd, ontvaardden veelal tot speculatieve ondernemingen, die aan de ondernemers de mogelijkheid boden om zich met overheidssteun een vast — en vooral goedkoop — arbeidspotentieel te verzekeren, dat eerst in het leerwerkhuis en daarna, al dan niet thuis, in hun dienst verder bleef werken. In de industriële milieus werden de leerwerkhuzen daarom — niet geheel ten onrechte — van oneerlijke concurrentie beschuldigd. De werkscholen en de meeste leerwerkhuzen waren vanuit economisch oogpunt in feite produktieateliers die geen fundamentele vernieuwingen brachten, omdat ze exclusief gebaseerd waren op handarbeid en eenzijdig gericht op de huisnijverheid.

Op sociaal gebied werden werkscholen en leerwerkhuzen als een zegen beschouwd, omdat ze, hoe dan ook, werkgelegenheid verschafften en het pauperisme bestreden. Bovendien hielden ze kinderen en jongeren af van bedelarij en landloperij, en brachten ze hun, door de pedagogische waarde die aan de arbeid werd toegekend, kwaliteiten zoals werkzaamheid, deugdzaamheid en spaarzaamheid bij. Ze droegen bij tot het inperken van de sociale onvrede en collectieve demoralisatie en zo tot het behoud van de sociale orde en de politieke structuren. Ondanks hun grote tekorten en negatieve aspecten werden de werkscholen en de leerwerkhuzen, terwille van het materiële en morele nut voor individu en maatschappij, in de crisis van de jaren veertig allernoodzakelijkst geacht.

2. VAN ca. 1860 TOT 1914

Leerwerkhuizen

Op het einde van de jaren vijftig vroeg de regering zich af, of de taak van de leerwerkhuizen niet als volbracht mocht worden beschouwd (20). Daarover liet minister Rogier in 1860 een enquête uitvoeren bij de betrokken gemeentebesturen, arrondissementscommissarissen en provinciegouverneurs van Oost- en West-Vlaanderen. Op enkele uitzonderingen na spraken alle geraadpleegde personen en besturen zich uit voor het behoud van de leerwerkhuizen, op voorwaarde dat ze werden hervormd tot vaste instellingen die een volledige beroepsopleiding tot wever zouden verzorgen (21). Daartoe besliste het koninklijk besluit van 10 februari 1861, dat een nieuw reglement aan de leerwerkhuizen oplegde (22). Het organiek reglement van 1861, dat het reglement van 26 januari 1847 verving, hield een drievoudige vernieuwing in. Voortaan zouden alleen nog gemeentelijke of door de gemeente aangenomen leerwerkhuizen voor subsidiëring in aanmerking komen (23). Daarmee wou men de misbruiken die in de particuliere leerwerkhuizen frequent waren, voorkomen (24). Om dezelfde reden — en dit is de tweede wijziging —

(20) *Rapport sur l'enseignement industriel... Années scolaires 1861-1862... 1865-1866*, p. 133.

(21) Op 85 geconsulteerde gemeenten spraken 80 zich uit voor het behoud van de leerwerkhuizen. Cfr. *Rapport au Conseil provincial [de la Flandre orientale] sur les questions se rattachant à l'institution des ateliers d'apprentissage et qu'il a chargé le collège de la Députation permanente d'examiner et d'éclaircir*, Gent, 1868, p. 13.

(22) *Le Moniteur belge*, XXXI, 47, 16 febr. 1861, p. 805-806.

(23) Art. 1 en 2 van het reglement van 10 februari 1861.

(24) De particuliere leerwerkhuizen (hoofdzakelijk in Oost-Vlaanderen en Henegouwen) hadden nochtans meer dan de andere ateliers bijgedragen tot de gewenste industriële vernieuwing, maar anderzijds werden er vóór 1861 talrijke misbruiken ten opzichte van de leerlingen-arbeiders geconstateerd. In dat verband verklaarde de inspecteur over de Westvlaamse leerwerkhuizen: "...on a rencontré dans ce système des obstacles presque toujours insurmontables, quand il s'est agi de concilier l'intérêt des travailleurs avec celui des entrepreneurs d'ateliers": G.L. RENIER, *Rapport sur la situation des ateliers d'apprentissage de la Flandre occidentale*, Brugge, 1863, p. 4.

mochten de leerwerkhuizen zich niet meer binden aan één ondernemer maar moesten ze openstaan voor alle ondernemers, op basis van een soort vrije concurrentie. De leerwerkhuizen moesten vrije instellingen worden. Contracten dienden bij voorkeur te worden afgesloten met ondernemers die de meest gunstige voorwaarden boden voor de beroepsopleiding van de leerjongens (25). Ten derde werden de leerwerkhuizen verplicht ten minste twee uur per dag lager onderwijs te verzorgen (26).

De functiewijziging van het leerwerkhuis in 1861, nl. van een soort bijscholings- of omscholingsatelier tot een opleidingsatelier, had een weerslag op de populaite. Het leerwerkhuis richtte zich thans tot jongeren die volgens het reglement ten minste 12 jaar oud moesten zijn (27). Ook bezochten de leerjongens na 1861 gedurende een langere periode het leerwerkhuis.

Het leerwerkhuis verzorgde zowel een praktijkopleiding als een theoretisch onderricht; dit laatste bestond uit een beroepsgericht en uit een algemeen-vormend gedeelte. Uit verschillende inspectieverslagen blijkt dat de leerlingen na 1861 kennis maakten met een ruimer en gevarieerder produktieveld en ook meer werden ingewijd in het volledige produktieproces. Een belangrijk pluspunt was de betere selectie en kwalificatie van de leermeesters (28). Volgens het reglement

(25) Art. 16 van het reglement van 10 februari 1861.

(26) Art. 5.

(27) Art. 8. Leerjongens die nog geen twaalf jaar oud waren maar de lagere-schoolkennis bezaten, werden ook toegelaten.

(28) De leermeester werd benoemd door de provinciegouverneur, op voorstel van het bestuurscomité. De kandidaat moest kunnen lezen, schrijven, rekenen en bekwaam zijn "d'enseigner aux apprentis tous les détails théoriques et pratiques des branches d'industrie exercées dans l'atelier". Sedert 1864 was in Oost-Vlaanderen een bekwaamheidsexamen verplicht. De meeste leermeesters waren zelf oud-leerlingen van een leerwerkhuis. Velen volgden, vóór of na hun benoeming, volmakingscursussen aan het leerwerkhuis te Tielt, dat als het model-leerwerkhuis van West-Vlaanderen gold, of, wat de provincie Oost-Vlaanderen betreft, aan de beroepsafdeling weven van de nijverheidsschool te Gent. De twee provinciale inspecteurs organiseerden ook geregeld conferenties voor de leermeesters. Cfr. art. 6 en 7 van het reglement van 10 februari 1861; *Ateliers d'apprentissage considérés comme établissements d'enseignement industriel. Rapport au Conseil provincial [de la Flandre orientale]*, Gent, 1876, p. 4; R. DE RIDDER, *De l'enseignement professionnel dans ses rapports avec l'enseignement primaire en Belgique*, Brussel, 1883, p. 29-30.

van 1861 moest de arbeid van de leerlingen in verhouding staan tot hun fysieke mogelijkheden. Het legde de maximum-arbeidsduur vast op 12 uren per dag en schreef voor dat niet meer dan 4 uren zonder onderbreking mocht worden gewerkt (29).

Het algemeen-vormend onderwijs waartoe het nieuwe reglement verplichtte, werd in de meeste leerwerkhuizen effectief georganiseerd. Wel vroeg het bestuurscomité van verscheidene leerwerkhuizen om dat onderwijs tot één uur te beperken "dans l'intérêt des progrès des plus jeunes élèves dont l'attention se fatigue et se détourne de la parole du professeur, avant le terme de la leçon" (30). Daaraan werd gevolg gegeven in 1873, toen bij koninklijk besluit van 10 januari het lager onderwijs tot één uur per dag werd teruggebracht, wat veelal een legalisatie was van een bestaande toestand (31).

Naast de beperkte tijd die eraan werd besteed, hadden nog andere factoren, zoals de vermoeidheidsfactor bij leerlingen en onderwijzer en de heterogene samenstelling van de klasbevolking, een remmend effect op het rendement van het lager-onderwijsgedeelte.

TABEL 4 :

GRAAD VAN GELETERDHEID VAN DE LEERLINGEN VAN DE OOST-
EN WESTVLAAMSE LEERWERKHUIZEN IN 1877 EN IN 1884 (32)

	West-Vlaanderen		Oost-Vlaanderen	
	1877	1884	1877	1884
	%	%	%	%
lezen, schrijven en rekenen	447 51	385 60	220 54,5	148 66
lezen en schrijven	270 31	155 24	90 22,5	35 15,5
lezen	110 12,5	55 9	51 12,5	12 5,5
analfabeet	50 5,5	46 7	42 10,5	29 13
totaal aantal leerlingen	877	641	403	224
(totaal aantal leerwerkhuizen)	42	34	14	10

(29) Art. 10. Doorgaans liep een schooldag van 5 1/2 u tot 20 u in de zomermaanden (1 april-30 sept.) en van 6 1/2 u tot 20 u gedurende de winterperiode. Cfr. R. DE RIDDER, *o.c.*, p. 41.

(30) G.L. RENIER, *o.c.*, p. 13.

(31) *Rapport sur l'état de l'enseignement industriel et professionnel en Belgique, présenté aux Chambres législatives, le 23 janvier 1879, par M. le Ministre de l'Intérieur*, Brussel, 1879, p. 7.

(32) *Rapport sur l'état de l'enseignement industriel et professionnel... 23 janvier 1879...*, p. 10-11; *Rapport sur la situation de l'enseignement industriel et*

De leerwerkhuizen in de provincies Oost- en West-Vlaanderen verzorgden een opleiding tot huiswever. Ze waren in de eerste plaats bestemd voor toekomstige landarbeiders die na hun werk en gedurende het dode seizoen met weven (laag) inkomen konden verhogen (33). De leerwerkhuizen droegen aldus bij tot de instandhouding van de eeuwenoude combinatie landbouw-huisindustrie. Het aantal leerwerkhuizen voor weven ging na 1860 achteruit. In 1860 telden Oost- en West-Vlaanderen er meer dan 80; vijftig jaar later nog slechts 18 (34).

professionnel en Belgique, présenté aux Chambres législatives, le 7 mai 1886, par M. le Ministre de l'Agriculture, de l'Industrie et des Travaux Publics. Années 1880 à 1884, Brussel, 1886, p. 18-19.

(33) "Nulle occupation ne s'allie mieux que le tissage avec l'agriculture. Les travaux des champs ne durent que quatre ou cinq mois de l'année : les ouvriers doivent gagner de quoi vivre pendant les sept ou huit mois restants" : *Rapport au Conseil provincial [de la Flandre orientale] sur les questions se rattachant à l'institution des ateliers d'apprentissage...*, p. 27. In 1876 omschreef de bestendige deputatie van Oost-Vlaanderen de functie van de (Oostvlaamse) leerwerkhuizen als volgt : "les 14 ateliers, existant encore dans la province, fonctionnent dans des centres ruraux et ont pour mission d'y vulgariser l'industrie du tissage, comme étant celle qui peut le plus efficacement marcher de pair avec les travaux agricoles" : *Ateliers d'apprentissage considérés comme établissements d'enseignement industriel...*, p. 3.

(34) Op de 18 leerwerkhuizen in 1910 telde West-Vlaanderen er 15 en Oost-Vlaanderen 3. De overige leerwerkhuizen die deze provincies telden, waren ateliers voor kantwerk en houtbewerking die rond de eeuwwisseling waren opgericht.

TABEL 5 :

ONTWIKKELING VAN HET AANTAL LEERWERKHUIZEN VAN
1851 tot 1910 (35)

	1851	1860	1877	1884	1896	1910
West-Vlaanderen	42	52	42	34	31	17
Oost-Vlaanderen	28	31	14	10	8	8
Henegouwen	4	?	3	1	11	3
Namen	-	-	1	1	1	2
Luik	-	-	-	-	-	1
Luxemburg	-	-	-	-	-	1
Brabant	3	?	-	-	-	1
Antwerpen	1	?	-	-	-	3
Limburg	-	-	-	-	1	2
Rijk	78	?	60	46	52	38

Op het einde van de 19de eeuw kwamen nieuwe leerwerkhuizen tot stand voor de opleiding tot steenhouwer, eerst in Henegouwen, daarna in de provincies Namen en Luik. Ook werden enkele leerwerkhuizen voor meisjes opgericht waar aan kantwerk, broderie, linnen-naaien en dgl. werd gedaan. Van de in 1910 bestaande 38 leerwerkhuizen waren er 12 voor meisjes bestemd, 8 voor steen- en houtbewerking en 18 voor de opleiding tot wever (36).

Werksholen

In tegenstelling tot de leerwerkhuizen, die in 1861 een andere oriëntatie kregen, bleven de kant- en andere werksholen wat ze wa-

(35) [A. VISSCHERS e.a.] o.c., p. 208-209; *Rapport sur l'enseignement industriel... Années scolaires 1861-1862... 1865-1866*, p. 185; *Rapport sur l'état de l'enseignement industriel et professionnel... 23 janvier 1879...*, p. 92, 96, 98 en 100; *Rapport sur la situation de l'enseignement industriel et professionnel... Années 1880 à 1884*, p. 18; *Rapport général sur la situation de l'enseignement technique en Belgique, présenté aux Chambres législatives par M. le Ministre de l'Industrie et du Travail, 1902-1910*, Brussel, 1912, dl. I, p. 94-100, en dl. II, p. 483-525.

(36) *Rapport général sur la situation de l'enseignement technique en Belgique... 1902-1910*, dl. I, p. 94-100; dl. II, p. 483-525.

ren : werkverschaffende instellingen die eerder een training dan een opleiding verzorgden, omdat ze in de eerste plaats op produktie en loon waren gericht. Werkscholen bleven noodinstellingen, ook na de crisis.

Na het maximum van 930 werkscholen in 1857, met meer dan 43.000 leerlingen, ging het aantal werkscholen in dalende lijn : 714 in 1860, 367 in 1875 en nog 141 in 1914, met ca. 7.900 leerlingen (37). De katholieke werkscholen kenden een minder sterke achteruitgang dan de private leke-scholen. Op de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was ongeveer drie vierde der werkscholen in handen van religieuzen, tegenover één derde in 1850 (38). De overgrote meerderheid van de werkscholen was in 1914 in de provincie West-Vlaanderen gevestigd.

TABEL 6 :

SPREIDING VAN DE WERKSCHOLEN PER PROVINCIE IN
1850 EN IN 1914 (39)

Provincie	1850		1914	
	aantal	%	aantal	%
Oost-Vlaanderen	385	52	20	14,2
West-Vlaanderen	230	31	116	82,3
Antwerpen	80	11	5	3,5
Limburg	-	-	-	-
Henegouwen	25	3,5	-	-
Brabant	20	2,5	-	-
Rijk	740		141	

In de tweede helft van de 19de eeuw vormden de werkscholen één van de twistpunten op onderwijsgebied tussen katholieken en liberalen. Volgens de liberalen — en ook volgens de socialisten — deden de werkscholen, onder het mom van onderwijs, aan uitbuiting van

(37) J. SAUVEUR, *o.c.*, p. CV: E. RUBBENS, "De vakopleiding der kantwerksters", *De Gids op maatschappelijk gebied*, XX, 1925, p. 4.

(38) P. VERHAEGEN, *La dentelle belge*, Brussel, 1912, p. 189.

(39) Cfr. *supra*, tabel 2; E. RUBBENS, *o.c.*, p. 4.

kinder- en vrouwenarbeid. Volgens hen droegen de werkscholen bij tot de onwetendheid en de armoede van de volksklasse. Bovendien hadden de langdurige en monotone arbeid, de onnatuurlijke arbeidshouding en de vaak onaangepaste lokalen een negatieve weerslag op de gezondheid van de meisjes. De werkscholen zouden verantwoordelijk zijn voor de lichamelijke degeneratie van de vrouwelijke bevolking in Vlaanderen. De katholieken daarentegen stelden, dat de werkscholen de Vlaamse bevolking materieel en moreel van de ondergang hadden gered. Indien er misbruiken en wantoestanden voorkwamen, zo beweerden de katholieken, dan bestonden ze slechts in de totaal vrije instellingen. Dank zij de werkscholen, betoogde men verder, werden de meisjes tot hun huwelijk onder morele controle gehouden, ze verdienden nog een (klein) loon en ze konden later als kantwerkster het gezinsinkomen verhogen. Meisjes en vrouwen werden aldus behoed tegen de verderfelijke invloeden van de fabriek en tegen de gevaren van de stad. Naar het einde van de 19de eeuw kwam nog een ander argument naar voren ter verdediging van de kantscholen : hun behoud was noodzakelijk voor het voortbestaan van de kantnijverheid.

Zoals op de andere sectoren van het volksonderwijs had de invoering van de leerplicht tot 14 jaar, door de wet van 19 mei 1914, een direct effect op de werkscholen (40). Van de 141 werkscholen uit 1914 bleven er in 1919 nog 25 over (41). Aan de feitelijke toestand waarbij de werkschool de plaats innam van de gewone lagere school, maakte de wet op het lager onderwijs van 19 mei 1914 definitief een einde.

(40) Wet tot invoering van leerplicht en wijziging van de organieke wet op het lager onderwijs, *Moniteur belge*, LXXXIV, 141, 21 mei 1914, p. 3115-3123.

(41) E. RUBBENS, *o.c.*, p. 4.

Mark D'HOKER

LES ECOLES-MANUFACTURES ET LES ATELIERS D'APPRENTISSAGE

par

Mark D'HOKER

RESUME

Les écoles-manufactures et les ateliers d'apprentissage peuvent être nommés, dans un certain sens, un résultat de la crise économique qui, au milieu du 19me siècle, a frappé la Flandre Orientale et Occidentale.

Les écoles-manufactures, qui furent érigées en grand nombre pendant les années quarante et au début des années cinquante, étaient destinées aux enfants indigents. L'école-manufacture, remplaçant en réalité l'école primaire, voulait combiner l'enseignement primaire avec le travail manuel, de sorte que les élèves gagnaient un petit salaire. En 1840, il n'y avait que quelques dizaines d'écoles-manufactures, mais en 1850 on en comptait déjà plus de 700, et en 1857 930, avec plus de 43.000 élèves, pour la plupart des filles. Après 1857, leur nombre s'est diminué : en 1914, il n'y en avait plus que 141, avec une population d'environ 8.000 élèves. Les écoles-manufactures, dont la plupart étaient des écoles dentellières, étaient en fait des ateliers de production où l'enseignement primaire signifiait peu de choses. L'obligation scolaire, introduite en 1914, les fit disparaître.

Les ateliers d'apprentissage ont été fondés pendant les années de crise, pour fournir du travail aux chômeurs-tisserands et en même temps pour leur apprendre des techniques améliorées. En 1851, il y en avait 78, dont 70 en Flandre Orientale et Occidentale. Leur nombre a augmenté de quelques unités pendant les années suivantes. Par suite d'un arrêté royal du 10 février 1861 ils prirent une nouvelle orientation : d'une sorte d'ateliers de perfectionnement pour adultes ils devinrent des ateliers d'instruction pour jeunes gens. Il donnaient notamment une certaine formation en vue du tissage à domicile. A l'instruction pratique s'y ajoutait un enseignement théorique du tissage et pendant deux heures par jour — à partir de 1873 pendant une heure seulement — un enseignement général primaire. Alors que le nombre d'ateliers de tissage a diminué après 1861 — en 1910 il n'en restait que 18 — quelques nouveaux ateliers ont été fondés dans d'autres secteurs : des ateliers de dentelle et de broderie destinés aux filles et des ateliers pour la taille des pierres et pour le travail du bois. Après 1914, la fonction des ateliers d'apprentissage a été reprise par les écoles techniques.

**LABOUR-SCHOOLS AND
APPRENTICE-WORKSHOPS**

by

Mark D'HOKER

SUMMARY

In a sense labour-schools and apprentice-workshops may be called products of the economic crisis which struck mainly the provinces of East and West Flanders in the middle of the 19th century.

The labour-schools which were established in large numbers in the '40s and in the early '50s, were meant for children from destitute families. The labour-school which in fact replaced the ordinary elementary school, wanted to combine theoretical education with manual labour, so that the pupils earned (small) wages at school. In 1840 there were a few tens of labour-schools, ten years later more than 700 and in 1857 930 with over 43,000 pupils, mostly girls. After 1857, the top of the curve, a decline set in : until 1914, when 141 labour-schools were still in existence with some 8,000 pupils. The labour-schools — most of them were lace-schools — were in fact production-workshops where elementary education was hardly mentioned. The introduction of compulsory education in 1914 put an end to the labour-schools after World War I.

The apprentice-workshops were established during the years of crisis to give work to unemployed weavers and at the same time to teach them improved techniques. In 1851 78 apprentice-workshops were in operation, 70 of which in East and West Flanders. In subsequent years their number was increased by a few units. By Royal Decree of February 10, 1861 the apprentice-workshops were given a new orientation : from a kind of retraining-workshops for adults they were reorganized into training-institutions for youngsters. They provided the training of home-weavers. The training was mainly practical, along with a theoretical technical education and two hours — since 1873 one hour — of elementary education per day. Whereas the number of weaving-workshops gradually decreased, a few new apprentice-workshops in other sectors came into being around the turn of the century : workshops for lace and hosiery, meant for girls, and workshops for stone-cutting and wood-work. After 1914 the function of the apprentice-workshops was taken over by the ordinary technical schools.

Mark D'hoker, C. Meunierstraat 76, 3000 Leuven